

Az emésztő kéj fölött: hősi frigiditás

Bori Imre

NÉMETH LÁSZLÓ: ISZONY. BUDA- PEST, 1957

I.

Tíz éve jelent meg első kiadásában Németh László regénye, az *Iszony*. Ez a viharokkal és válságokkal telj tíz év sem tudta csökkenteni vagy megtagadni a regény értékeit, bár Magyarországon éppen ebben a tíz évben nemcsak az életnek addig megszokott rendje változott meg, hanem az irodalomról, az irodalmi értékekről alkotott felfogás is. Az „új csapás”, amelyen a magyar regényirodalom elindult, a szocialista realizmus útját jelenti. Egy kánont és egy dogmát, amely nemcsak új világ- és irodalomszemléletet ígér, hanem új életet is, amely merőben más, mint az addigi volt.

Németh László regénye, bár tartalmánál és előadásmódjánál fogva sem sorolható ebbe az irodalmi áramlatba, szépen példázza azt a már közhelyszerű tényt, hogy a valóban jó alkotások, értékes művek elszakadnak koruktól és alkotójuktól, a maguk külön, önálló életét élik. Ezzel magyarázható, hogy tíz év után most elkerült hozzánk is, és könyvkereskedéseinkben üdvözölhetjük, tegyük hozzá, a felfedezés örömeivel. Mert kétségtelen, hogy a felszabadulás utáni magyar regényirodalomnak egyik legjelentősebb, legértékesebb alkotását kaptuk ebben a regényben.

Lerombolt elméletének romjain a leghiggadó Németh Lászlónak, aki a világ ábrázolását a világ megjavításáért áldozta fel, mégis maradt egy vigasza: szépirodalmi alkotásai. A szép számban írt drámák és regények cáfolhatat-

lanul vallanak írójukról, és a korról is, amelyben fogantak. És Németh László legnagyobb ellenségei is kénytelenek elismerni ezt aényt. Nem véletlenül, a magyar társadalom viharában hajótörést szenvedett író, csupán szépirodalmi műveivel léphetett a vihar szülte új világba.

Ugyanakkor az is igaz, hogy a magyar hivatalos irodalompolitika az elmúlt tíz évben igyekezett kiradírozni Németh László életművét az irodalmi köztudatból, és csak gyökeres változások után, az 1956-os év erjedését követően, juthattak el könyvei újból az olvasóhoz. Az *Égető Eszter* ekkor jelentett meg, és ekkor került új kiadásban a közönség elé a *Gyász* és az *Iszony* című regénye, valamint történeti drámáinak gyűjteménye, az év pedig a társadalmi drámák két kötetét is megérlelte.

II.

Az *Iszony* két izgalmas problémát tár az olvasó elé. Az egyik: mit árul el a könyv az alkotójáról; a másik pedig, milyen élményanyaggal bővíti ismereteinket a magyar társadalomról. Végső fokon tehát, az író és élménye viszonyát vizsgálhatjuk ebben a kifűnő alkotásban.

A regény egyik legszembeűnőbb jellemvonása, hogy az író itt is kedvenc témának bírdomájában jár. Nem lehet véletlen, hogy Németh László regényeiben állandóan és jellemzően felbukkan egy olyan típusú nő, aki emberi természetében hideg, magános, lelti veretében pedig nagy áldozatvállalásokra edzett, éppen testi alkata miatt. Amióta Németh László szépirói munkássága, a fiatalkori olvasási láz után immár másodszer is, érdeklődési körömbé csapott, tanulmányainak szövetében keresem a kulcsot szépprózájának megértéséhez, és állandóan körözők tanulmányai körül. Németh László tanulmánykötetében találjuk meg (Minőség forradalma, V—VI. kötet, 249. oldal) tanulmányát és vallomását Sophoklerről. Ez a naplószerű feljegyzés-sorozat a bölcsője Németh László eszményeinek. Itt találjuk meg a vallomását Elektráról is, a szívéhez közelálló nőről. akit egy másik helyen idősebb nővéreinek nevez. Ilven mondatok áradnak az *Iszony* hősnője és szerzője felé: »Elektrát azonban nem a dráma csinálja; ő készen lép bele: mintha a költő szívének poklából lépne ki«. Azután itt van még egy hosz-

szabb idézet ebből a naplóból: »Micsoda nővér! Emberiességében embertelen; kötelességtudásában már-már rút és visszataszító, nőietlensége mélyén fájdalomosan nő. Egy életet adott egy kötelességért (egy kötelességért vagy egy indulatért), szilárd, mint egy erkölcsi törvény, de a természetünkön túlnőtt erkölcs befelé fordult szögei sebzik... Mi ez? Erkölcs vagy az erkölcs önkéntelen kritikája? Hősnő vagy szörny? Az emberben sok ember van; egész menny és egész pokol. Az én poklom mélyén Elektra ül.« — Azután ismét Elektrával kapcsolatban: »Volna valami zavaros ebben a két nőben (Antigoné és Elektra); valami analizálható abban a hideg szerelemben, melyet ébresztettek? Nőieségük kemény és csillogástalan... mindnyájunknak nővérei s ha sorsuk egy férfi karjába veti őket, ott is nővérek maradnak.« És idézetünket lezárva, íme, a mondat is, amely talán legjobban jellemzi az *Iszony* hősnőjét: »Az emészto kéj fölött: hősi frigiditás.«

Íme a hajlam gyökere, a vonzalom magyarázata. Egy-egy íróban talán éppen az a legjellemzőbb: milyen hősök állnak szívéhez legközelebb. Németh László regényében az embalgériát a környezete szülte és a magyar társadalom, de az *Iszony* hősnője Németh László természetének édes gyermeke. Ezt a regényt meg kellett írnia, hiszen a női ideál, amely itt márványbafaragva megjelenik, a szerzőben legalább tizen-nyolc évig érlelődött. Alakja a harmincas évek kezdetén fogant meg, a Sophoklest-olvasó íróban Nem véletlen, hogy amikor az *Iszony* lapjain megjelenik és elkezdi lánykora és férjhezmenetele történetét mesélni, ő is éppen tizennyolc éves. S a regényben nincs visszaút a múltba. A hősnő kialakultan, teljes emberi és lelki mivoltában jelenik meg. Itt van a magyarázata, hogy az író miért nem fejlődésében ábrázolja hősnőjét.

Amikor Elektra indulatainak és természetének szövetét szedi szálaira és mindegyik egy regényhősnőjébe szövődik bele, az író akaratlanul is önmaga természetének a kórképét rajzolja meg. Amikor ezek a hősnők, természetük nem hétköznapi volta miatt, így vagy úgy magban találják magukat a magyar társadalom múltjának életrendjével, a dac villámaint csíholja ki összeűtközésük. Többletük van és ez a többlet elsősorban a szenvedések vállalásában és hősi türeésében nyilvánul meg. Szinte vonzzák a csapásokat. Mint vil-

lámhárítók magasodnak az emberek fölé. Az ő lelkük többet elbír, edzettebbek, a szenvedésben érzik magukat jól. A társadalom hétköznapijaitól való elkülönülésükből táplálkozik ez a büszkeség, amely dacból és keménységből kovacsolódott. Érdekes az, hogy Németh László csak nőkben tudta meglátni ezt a tulajdonságot. A férfiak és a közép-szerű nők regényeinek egy-egy hősnője körül a hétköznapi világ rendjét élik. De a kiválasztottak, a ferde lelki beállítottságuk folytán emberi többlettel rendelkezők: kitaszítottágukban, különállásukban is képesek az áldozatvállalásra. Ők éppúgy mernek áldozatot vállalni, mint alkotóik is, mert éppúgy különállanak és szembehelyezkednek a világrenddel, mint ahogy Németh László is szembehelyezkedett. A sorscsapások már nem is csapások, mire hozzájuk elérnek: inkább balzsam a lelküknek. Mint a viharhadarak, ők is akkor érzik jól magukat, amikor legmagasabbra csapnak körülöttük a hullámok. Hiszen az acélt izzó hőben és rideg hidegben edzik! Németh László a görögségben, külön pedig Sophokles hősei között, otthonára talált. Így lesznek regényhősei Elektra és Németh László édes gyermekei.

A másik ide kapcsolódó kérdés, hogy miért éppen az Izszyban tudta Németh László megvalósítani és megteremtteni az »ernésztő kéj fölött: hideg frigiditás« női eszményképét. Véleményem szerint itt a hanesúly inkább a hősnő van, mint a frigiditás. Az írót a szenvedések éppen abban az időben kezdték ki, amikor ezt a regényét hordta és hősnőjével elmélkedett. A háború végével Magyarország is lényegében véget ért a magyar birtokos középosztály uralma. Új kort leteleztek a Pestet romboló ágyúk hangjai és beleszóltak Németh László élményeibe is. A pusztulás pedig mindig a patológiai tüneteket váltja ki elsősorban. Az ő hősnője éppen ezzel a patológikus jelleggel, hősi sorsvállalásának merészességével, szinte embertelen embersérgével emelkedhet ki a magyar társadalomnak ebből a Szodomáiból. Ebben a korban a magyar középosztályt belülről csakis így lehetett már ábrázolni, főleg ha az író a hibákban az erénvnek némi visszfényét is meg akarta csillagítani. Így az Izszy egyszerű vád- és védőbeszéd is. Ha mások nem is, de a Kárász Nellik természete túléli osztályuk pusztulását is, mert mernek áldozatot vállalni, és ki mernek szakadni osztályukból, erkölcsük és

akaratauk révén különbek lehetnek, mint a többiek. A hősnőt ez a minőség tette ilyené, a benne lakozó démonok úzik értékeinek megmutatására. És éppen ez Németh Lászlónak a legintimebb eszménye is: a minőség forradalma. Csak az az ijesztő ma már, hogy Németh László minőségének ilyen embertelenül nagy áldozat az ára.

III.

Nagy Péter a háború utáni magyar regény fejlődését összefoglaló könyvében (Új csapáson) így ír Németh László regényéről: »... de még idetartozik e korszak legjelentősebb magyar regénye is, Németh László Izszya. Egy pszichikai állapot rendkívüli tehetségű, magával ragadó, tüzetes leírása, mely az olvasót egy pillanatra sem bocsátja ki varázsából: mindez azonban oly szűk társadalmi bázison zajlik le, az frót annyira a lélektani probléma, s annak nem társadalmi okai és kihatásai igazgatják, hogy ez az írás jelentőségét — minden művészi értéke ellenére — jelentősen lecsökkenti.« Mi természetesen csak részben fogadhatjuk el Nagy Péter ítéletét az Izszyval kapcsolatban. Mert e műben nemcsak egy pszichikai állapot klinikai rajzát látjuk, és társadalmi alapját is szélesebben értelmezzük, mint az idézett tanulmány szerzője. Ellenben bátran követhetjük az ő gondolatmenetét.

Kárász Nelli kétségtelenül frigid nő. Nem szereti és nem kívánja a férfiakat, a szerelem minden egyes aktsa inkább áldozathozatal, mint gyönyörűség neki, fájdalom, amelyben mindig önmagát kell feláldoznia a szerelem oltárán. Izszyt és undort érez a szerelem iránt. Valódi aggszűz természet, akit a sorsa a házasság viharába úz. Ilyen esetben az orvos tudja, mit kell gondolnia. És Németh László regényében tüzetes leírását adja ennek az állapotnak. De maga a leírás nem pusztán cél, hanem kiindulópont, lehetőség, hogy még egy se reg dolgot is közölhessen. Ez a patológikus állapot csupán a mondandóval hordozója és a keletkező konfliktusok lehetősége, de nem maga a regény. Igaz ugyan, hogy az így megválasztott hőstípus osztályokon felülálló, hiszen a betegség-tünetek nem kapcsolódnak szorosán az emberek társadalmi hovatartozásához. De a környezet, a levegő, a hősnőt körülvevő emberek valamennyien társadalmilag pontosan meghatározottak. Így a hősnő is. És ekkor már

magya a patológiai állapot másodlagos szerepet kap a regény egészében, sőt társadalmi jegyeket vesz fel.

Íme azonban egy idézet a regényből: »... de hisz akkor én nem vagyok normális. Nem, valóban nem voltam. Hogy miért: ezt nem tudnám megmondani. Az orvosoknak, gondolom, van erre valami elméletük. Hibásak a hormonjaink. De mi hiba volt az én hormonjaimban? Teherbe estem, a szülésem könnyű volt, a tejem sok, az az érapály, amitől az asszonyok asszonynak hiszik magukat, tizenhárom éves koromtól bennem is ott jár. Ok, gondolom, a szépséget is nedvvelkkel magyarázzák. Hát én a magam módján szép is voltam. S mégis más volt, nem emberi az összetétele. Az apám magános sétéi, Szeréna néni aggszűz lelke: két oldalról is gyűlt bennem a csönd, a holdfény, a riadalom. A testem alkalmas volt mindarra, ami más asszonyé. Sőt, ha híhetek Sanyi összehasonlításának, vonzóbb voltam a legtöbbnél. A lelkem nem tudott elegedni a világgal.« Egy másik helyen pedig így vall a hősnő, éppen arról a többletről, ami benne megvolt, s ami miatt nem tudott elegedni a világgal: »Ha házasságom másképp sikerül, az egész életem ilyen lett volna, mint ez a hét: tervezés, láz, építkezés.« És éppen ez nem adatott meg neki. És mindezeknek a kérdéseknek máris látjuk társadalmi vetületét, ha összekapcsoljuk a társadalommal. Társadalmi helyzete diktálta Kárász Nellinek, hogy férjhez menjen, hogy erőszakot kövessen el testén és lelkén, és hogy megölje magában a lázat, az építkezés és tervezés ihletét. A hősnő körül ugyanis minden rom. A magyar középosztály pusztulásának tora ez az idő már. Apja valamikor gazdag földbirtokok intézője volt, a büszkesége azonban kiverte onnan. Nagylányával és szenteskedő feleségével már egy kis tanýára szorult ki, ahol a maga gazdája próbált lenni. A lejtőn áll az egész család, és ezen már nincs megállás. És amikor az apa meghal, a látszat utolsó főszőlynya is eltűnik. Ez lesz az a kényszerítő parancs, ami Kárász Nellit a férfi karjába sodorja. Ezután szinte állandóan a halál kényszerítő nyomását érzi a sorsán, mert mindig a halálnak kell szerepelnie, hogy sorsa tovább-
dökhődjön egy lépéssel. A férjben Németh László a gazdag paraszt tróikus alakját rajzolja meg, azét a parasztét, aki már fölfelé tör és jó neki a Kárász Nelli is; a lényeg, hogy arcán még ott

csillogjon a múlt ténye. Férjéről, Takaró Sanyiról, így vall: »O igazán olyan volt, amilyen az ember: hiú, kényelmes, cigány, igazságkerülő, inkább jobb, mint rosszabb a többinél. Szinte nem is volt Sanyi, úgy folyt össze egy csomó Bodolai Ferkóból, tiszti kintinből, diákkonviktusból. A büszkesége is az volt, hogy az emberek a postán, az apja sírjánál, duhaj csárdásában magukra ismertek. »Ej, ez a Takaró Sanyi!« »A kedves, csupaszív Takaró Sanyi.« »A szegény ördög Takaró Sanyi.« Két ilyen ember házassága, persze, csakis szenvedéseket okozhat. Szinte ellentétei egymásnak. Az egyik alkotónak született és kialakította anyai magányában az ő külön életrendjét, amely csöndből, holdfényből és apja hallgatásából táplálkozott. Benne nagyobb erők dolgoztak, mint a család bármelyik tagjában és osztálya nagy átlagában is. Amikor testének, hormonzavarainak hibájával és az ebből következő szellemi és erkölcsi többlettel ott áll, hogy lebukjon a közönségesség, a hétköznapiasság házasságába, amikor meg kell tagadnia önmagát és hivatásérzetét, hogy áldozzon osztálya szellemének, akkor is a nagyobb szűletés, az osztályából való kitörés, egy másfajta erkölcs indulatában izzik. És ez ekkor már nemcsak hormonzavar, hanem rossz társadalmi közérzet is. Már nem hibája, hanem erénye ez.

A férje, a híres Takaró Sanyi, a magyar középosztály tipikus képviselője. Sőt, nem is a legrosszabb fajtából való. Különb is egy kicsit, mint a többiek. Már azzal is, hogy éppen egy Kárász Nellibe lett szerelmes. Kárász Nelli a végzetet jelentette, de »ha a sors rang is«, éppen ez a tény volt az ő »életének a szépsége« is. Ha a felesége nem érezte jól magát a világban, a férje sajátjának érezhette ezt a világot. Rögtön megmutatkozik, ez az otthonossága, már a Kárásznéknál tett első látogatásakor: ahogy az ismeretlen kuttyákat megszelídíti, ahogy lerázza a szilveszteri havat a bekecséről, ahogy végigmegy a szobán, vagy ahogy a palacsintát süti a házban, melyben először jár. És együttes életük egész folyamán a felesége ezt a biztonságot látja a férjében. Mintha neki szabott lenne minden: a pesti szálloda éppen úgy, mint a határ és a vele egyivású emberek, tehát, az orvos, jegyző, postamester, Hangya-elnök. Takaró Sanyi élete egy feltörő láz, amilyen kisebbmértű Túri Dani pályafutása, aki saját felesége ridegségében fagy

halálra. Szülei gazdaggá lett parasztok. A fiatal Sanyi már a magyaróvári mezőgazdasági főiskolára jár, az öccse pedig építészmérnök lesz. És most a rangot is meg akarja szerezni a földhöz: a dzsentri-lányt. És ebben gyökerezik a tragédiája is. Tovább akar menni, messzebbre jutni, mint amennyire képes. Minden sikerül neki, csak éppen a feleségét megszelídítenie, saját képére formálnia nem. Ez az egyetlen árnyék a Takaró Sanyik derűsnek látszó világán, és ez máris elegendő, hogy tragédiák szele fújjon a békés dunántúli táj felett. De hogy ez a tragédia patológikus, és hogy egy fel nem bukkadó, de a regény szövetében ott lévő társadalmi erő pusztításának nyomát is leljük — az kétségtelen. Az író belülről, szinte intim közelségből nézi a középosztály világát, a maga zárttságában, elkülönülésében, kasztrendszerében, ezért csak róluk esik szó. De a körbűnetek nyomán minden olvasó így is súlyos következtetéseket tud levonni az egész társadalomról is.

Annál is inkább, mert Takaró Sanyi mellé odaállítja a változatokat is, a magyar dzsentri világát: az urakat, a falu előkelősegeit. A regényben jelentős helyet kap, és nem véletlenül, az esti kártyapartit leírása. Itt bontja ki az író ennek az úri világnak, szinte maradéktalanul, minden tulajdonságát, amelynek alapján Kárász Nelli még inkább megiszonyodik a világtól.

A háttérben pedig a Szerén néni szüzi világa lapul meg, a magyar dzsentri pusztulásának hervadt leveleivel, ahonnan Kárász Nelli is elszármazott. A pusztulásból szökkenet magasra

ez a keményebb erkölcs, ami az övé. Ezt a világot nem lehet megváltani, csak iszonyodni lehet tőle, mint a szerelemtől is, ha olyan az ember. Más kérdés azonban, hogy megoldást jelent-e a jégpáncélba való burkolózás. Amikor Kárász Nelli kiszabadítja testét férje öleléséből, akár gyilkosság árán is, a társadalomnak ajánlja azt fel. Nem társadalmi harcot hirdet —, ezt talán nem is lehetne várni az írótól —, hanem önfeláldozást. Egy osztályából kiszorult asszony keresi helyét a társadalomban. És amikor ez a társadalom a „kis tiszteletes” révén az önfeláldozás igájába hajtja, a csőd köre teljesen bezárul. És máris kiütözközik, hogy az iszony nemcsak fiziológiai, hanem társadalmi is. Egy társadalomtól való borzadály regényét írta meg Németh László, anélkül persze, hogy utat mutatna a szabadulás felé. Így Kárász Nelli áldozata a hiába-valóságé. Csak saját lelkét mentette meg.

A regény foglalatja, a keret, amelyben Kárász Nelli elmeséli történetét, a szerkesztés remeke és nyelve, ez a tömör, képekben, hasonlatokban, ízben és zamatban dúskáló nyelv, külön tanulmányt érdemelne. Éppen ez a sajátosan magyar és egyéni veretű nyelv adja meg a regénynek azt a különös légkört, amelyben a hősök olyan otthonosan mozognak. Ezt a levegőt ma már néhány elszigetelt, zárt ház őrzi csupán. A múltat idézi a regényben minden, nemcsak az, hogy a cselekmény a huszas években történik; minden az időt őrzi, amelyet, szerencsénkre, a társadalomból végleg elfújtt a szél.

